

İnsan hüquqları təsisatı

Hüquqi, dünyəvi və demokratik dövlətin əsas funksiyalarından biri və təndaşların hüquq və azadlıqlarını qorumaqdır. Bunun üçün dövlətin xüsusi təsisatlar mexanizmlər sistemi mövcuddur. Avropa ölkələrində insanın subyekt hüququnu qoruyan təsisatlar konstitusiyaya məhkəmələri, konstitusiyaya şuraları, ali məhkəmələr, inzibati məhkəmələr, parlamentlər, Azərbaycan Respublikasında isə Konstitusiyaya Məhkəməsidir.

Qeyd edək ki, hüquqi dövlətdə qanunvericiliklə insan hüquqları arasında bağlılıq prinsipi hökm sürür. Hüquqi dövlət insan hüquqlarının qorunduğu, vətəndaşların dövlətə hörməti və etibarını, konsensusun, stabilliyin, tolerantlığın, dialoqun hökm sürdüyü şəraitdə mövcud ola bilər və uğurla inkişaf edə bilər.

İnsan hüquqları institutları, həm hüquq, həm də əxlaq, fəlsəfə və siyasət sahələrinə də daxil olur. İnsan hüquqlarını təsisatı daha çox siyasi-fəlsəfi mahiyyətə malikdir. "İnsan hüquqları" anlayışı liberal fəlsəfəyə aiddir. İnsan hüquqları bir dünyəgörüştür. İnsanda ədalət, ləyaqət və vicdanlılıq, insana hörmət, cəmiyyət qarşısında da məsuliyyət hissi əsas yer tutur. İnsan hüquqları liberal demokratiya anlayışı ilə də sıx şəkildə bağlıdır və ondan ayrılmazdır. Hüquq sahəsi daim inkişafdadır, əvvəllər insanlar ən təbii olan azadlıq hüququnun əhəmiyyəti üzərində durduqları halda, indi isə sağlam və gözəl ətraf mühitdə yaşamağın əhəmiyyəti üzərində dururlar. Bununla belə, hər dövətdə, yaxud regionda vəziyyət eyni deyildir. Avropada daha geniş sayda hüquqlar qorunduğu halda, Yaxın Şərqdə Afrika ilə Cənubi Amerikada da insan hüquqlarının vəziyyəti eyni deyildir. Belə deyə bilərik ki, demokratiya və liberalizm inkişaf etmiş sistemlərdə, klassik hüquqlar (bunlara "mülki və siyasi hüquqlar", bəzən də "təbii hüquqlar" deyilir), yəni birinci nəsil hüquqlar kategoriyası artıq təmin edildiyindən, orada ikinci və üçüncü nəsil hüquqların qorunması üzərində durulur. İnsan hüquqları, müasir mənada, demokratiyadan ayrılmaz bir anlayışdır. Demokratiyaya seçmə və seçilə bilmə hüquqları, cəmiyyətin necə idarə ediləcəyi də daxildir. İnsanların bir arada birlişib, siyasi cəmiyyəti yaratmalarının məqsədi azadlıqların qorunmasıdır. Fərhad Mehdiyev yazır: "İnsan hüquqları", simvolik və mada olan bir anlayış kimi görülməməlidir. Anlayış o qədər əhəmiyyətlidir ki, bir çox hüquq sahəsinə təsir göstərir. İnzibati hüquq, cinayət hüququ, cinayət prosesi, mülki və mülki proses, şəhərsalma hüququ və başqa hüquq sahələrini, insan hüquqlarını yönləndirir və təsir göstərir. Bu təsir mücərrəd deyil, konkret təsirdir. Məsələn, eger mülki hüquqdakı tənzimləmələr, mülkiyyətin istifadə hüququnu icma mənafe olmadan məhdudlaşdırırsa, bu açıq surətdə insan hüquqlarına zidd qəbul olunmalıdır. Hüququn mənbələrini inter ali qanunlar və əsasnamələr kimi normativ aktlar təşkil edir. İnsan hüquqlarının mənbələri isə, konvensiya, müvafiq məhkəmələrin, komitələrin, Avropa Şurası Nazirlər Kabineti kimi orqanların şərh və qərarlarıdır. Habelə, hüququn ümumi prinsiplərini də bunların arasında qəbul etmək lazımdır".

İnsan hüquqları institutu, məzmun etibarilə, eyni statusa sahib olmayan hüquqları qoruyur. Belə ki, mülkiyyət hüququ təbii və əsaslı hüquq olduğu halda, konkret bir həyat tərzində ətrafında birləşməyi təmin edən həmrəylik hüquqlarının mahiyyəti belə tam aydınlığa qovuşmayıb. Habelə, insan hüquqları institutu, mənbə etibarilə, beynəlxalq

sənədlərə söykəndiyi kimi, milli qanunvericilik müddəalarına da əsaslanır. Konkret hüququn məzmununun doldurulması da maraq kəsb edir. Belə ki, mülkiyyət hüququnun məzmununu dolduran mülki hüquq olduğu halda, söz azadlığı kimi hüquqların məzmununu isə, fəlsəfə və siyasət elmi doldurur. Liberal fəlsəfenin bir məhsulu olan insan hüquqları institutu, dövlət tiraniyasını zəiflətmək məqsədini güdüdü. John Locke'un vaxtından da əvvəl, insanlar əsas hüquqlardan biri olan azadlıq hüququ uğrunda mübarizə aparırdılar. Burada, onu qeyd etməliyə ki, insan hüquqlarının xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, konkret kateqoriya hüquqlar arasında sıx münasibət var və bunların çoxu da, məhz azadlıq hüququ ilə bağlıdır. Dar mənada, azadlıq hüququ, həbsdə olmama və sərbəst yerləşmə imkanını ifadə etdiyi halda, geniş mənada, azadlıq hüququ, din və söz azadlığını, şəxsi həyatın toxunulmazlığını, yaşamaq hüququnu və bir çox başqa hüquqları da əhatə edir. Bunu ona görə qeyd edirik ki, azadlıq hüququ uğrunda başlayan mübarizə və fikir axını, zamanla digər hüquqların irəli sürülməsinə və tanınmasına gətirib çıxarmışdı. İnsan hüquqları bizi tiraniya və despotluğa qarşı qoruyur və bu qoruma avtoritar rejimlərdə bir zümrənin despotluğuна qarşıdır, demokratiyalarda isə çoxluğun despotluğuna qarşı yönəlir. Deməli, insan hüquqlarının birinci dərəcəli mənbəyi insanın özüdür. Əsasən, liberal fəlsəfenin birinci dərəcəli, bəlkə də tek meyarının insan olmasının səbəbi budur. İnsan hüquqları müxtəlif təsnifat sistemlərinə tabedir. Əsas təsnifatlardan biri, bunları bir tərəfdən, mülki və siyasi, digər tərəfdən isə, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara bölməkdir. 80-ci illərdə bunlara 3-cü nəsil adlanan hüquqlar da əlavə olunub, bunlara həmrəylik hüquqları da deyilir. Lakin bu 3-cü nəsil hüquqlar haqqında fikir birliyi yoxdur, nələrin bu kateqoriyaya daxil olduğu və bunların hüquqi rejimi mübahisəlidir. İnsan hüquqlarının 3 nəslə bölünməsi, 1979-cu ildə Strasburqdakı Beynəlxalq İnsan Hüquqları İnstitutunun üzvü, milliyyətçə çex olan Karel Vasak tərəfindən irəli sürüldü. Vasakın bu təsnifatı öz köklərini Avropa hüququndan aldığı kimi, Avropa dəyərlərini əks etdirir. Mülki və siyasi hüquqlar öz əksini Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında tapıb. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar isə Avropa Sosial Şərtində, bu hüquqlar üçün, xüsusi olaraq, tənzimlənən iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktada göstərilir. BMT səviyyəsində iki ayrı Paktın hazırlandığı görünür. Sosial hüquqların təmin etmənin, həm ideoloji, həm də iqtisadi yönələri var, hər dövlətin də şəraiti buna uyğun olmağa bilər. Mülki və siyasi hüquqlar baxımından, vəziyyətin belə cəhəti var ki, başda SSRİ olmaqla, bəzi dövlətlərin öz təbəələrinə bütün bu hüquqları tanımaq niyyətləri yox idi. Bu səbəblə, bu Paktlara həm qeyd-şərt imkanları getirildi, həm də hüquqlar ayrı-ayrı sənədlərdə (Konvensiyalarda) tənzimləndi. Üçüncü nəsil hüquqlara gəldikdə, bunlarla bağlı hər hansı beynəlxalq sənəd mövcud deyil. Mülki və siyasi hüquqların digər adı təbii hüquqlardır. Təbii hüquqlar, mahiyyət etibarilə, universal hüquqlardır, insan əxlaqından ayrılmazdır və davranış, ya da inanclarla bağlı deyildir. Təbii hüquqlar, qeyd olunduğu kimi, təbii hüquq məktəbinin bir məhsuludur. Bilindiyiniz kimi, təbii hüquq məktəbi, liberalizm axımının öncüsü və ilhamçısı olmuşdur. Avropada təbii hüquq məktəbinin tərəfdarları, Saint Thomas başda olmaqla, hüququn mənbəyini Allahda görürlər. Bu məktəbin sekular (dünyəvi) tərəfdarları isə, tə-

bii hüququn mənbəyini təbiətdə görürlər. Təbii hüquq anlayışını, qanuni hüquq anlayışı ilə müqayisə etmək mümkündür. Qanuni hüquq dövlət, ya da cəmiyyət tərəfindən vətəndaşların mənfəəti üçün yaradılır. Halbuki təbii hüquqlar, dövlətin tanıyıb-tanınamasından asılı olmayaraq, öz-özünə var olan bir hüquqdur. Birinci nəsil hüquqların əhəmiyyəti ondadır ki, bunlar insanın əsas, ayrılmaz və ən vacib hüquqlarını təşkil edir. Qanuni hüquqlara isə, ikinci nəsil insan hüquqlarını, yəni iqtisadi və sosial hüquqları misal göstərə bilərik. Təbii hüquqlara misal kimi, ilk növbədə, yaşamaq və azadlıq hüququnu göstərmək olar. Birinci nəsil hüquqların bir digər adı da "klassik" hüquqlardır. Bu hüquqlar, ona görə klassik adlandırılır ki, bunlar uğrunda mübarizə 18-ci əsrin əvvəllərindən bəri daha da artmışdır. İkinci nəsil, hüquqlar baxımından da, bu məqamlara toxunmalıyıq. Təbii hüquqlardan başqa, ehtə millər və hallar var ki, bunlar təmin edilmədən, birinci nəsil hüquqların həyata keçirilməsi xeyli çətin olur. Məsələn, pulu olmayan və çox kasıb bir insan üçün hərəkət (seyahət) azadlığı böyük bir mənə və əhəmiyyət kəsb eləmir. Digər tərəfdən, təhsil ala bilməyən insan üçün, söz və ifadə azadlığının böyük əhəmiyyəti yoxdur. Habelə, əmək hüquqları təmin olunmayan bir insan üçün şəxsi və ailə həyatına hörmət edilmə məsələsi xəyali bir hədəfdir. Lakin ikinci nəsil hüquqların vacib xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, bunlar dövlət tərəfindən tanınır və mahiyyətə icimai olan hüquqlardır, yəni insanın cəmiyyət halında yaşamasından irəli gəlir. Bu meyarı nəzərə alaraq, bunları siyasi hüquqlarla qarışdırmaq olmaz, çünki siyasi hüquqlar hər nə qədər cəmiyyətə yönəldilmiş olsalar da, bunların məqsədi və səbəbi azadlıq hüququnu təmin etməkdir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar insanın cəmiyyət daxilində özünü ləyaqətli şəkildə inkişaf etdirə bilməsinə yönəlir. Bu səbəblə, ikinci nəsil hüquqların, hardasa birinci nəsil hüquqların dolaylı təminatçısı kimi görmək mümkündür. Həqiqətən də, sosial və iqtisadi hüquqların ehtə bir minimum həddi var ki, o həddin altında həyat tərzinə məruz qalmış insan birinci nəsil hüquqlarından da faydalana bilməz.

İnsan hüquqları üçün nəzərdə tutulan digər bir təsnifat, bunları neqativ və pozitiv hüquqlar olaraq ikiye bölməkdir. Neqativlik və pozitivlik yaxşı, ya da pis olma mənasında ələ alınmır. Yaxşı, ya da pis hüquq, əlbəttə ki, olmaz. Burada dövlətin konkret hüquqa qarşı hansı mövqedə duracağı nəzərdə tutulur - dövlət konkret hüququ təmin etmək üçün hərəkətsiz qalıb, müdaxilə etməməli (qarışmamalı), yoxsa tam tərsinə, hüququ təmin etmək üçün nəsə etməlidir? Azadlıq hüququ, ya da söz azadlığı baxımından, dövlət müdaxilə etməməlidir, sizə qarışmamalıdır, onun məmuru gəlib, sizin qapınızı döyməməlidir. Lakin təhsil hüququnun, ya da mənzil hüququnun təmini üçün, dövlət məktəb açmalı, ya da kooperativ mənzillərin tikintisinə kömək etməlidir. Əvvəllər hesab olunurdu ki, birinci nəsil hüquqlar neqativ hüquqlardır, halbuki ikinci nəsil hüquqlar pozitiv hüquqlardır. Dr. Fərhad Mehdiyev yazır: "Birinci nəsil hüquqlar. Bunlara, eyni zamanda, mülki və siyasi hüquqlar, təbii hüquqlar və neqativ hüquqlar da deyilir. Bir başqa adı da əsas insan hüquq və azadlıqlarıdır. Hamısı, demək olar, eyni mənəyə gəlir. Birinci nəsil hüquqların banisinin kim olduğu haqqında danışmaq çətinidir. Əslində, "təbii" hüquq olduqlarına görə, bunların bir banisinin olduğu mübahisəlidir. Lakin burada John Locke'un adını qeyd etməyə dəyər. Locke

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

KIVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

bütün insanların yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət hüququna sahib olmalarını bir "təbiət qanunu" olaraq adlandırmışdı. Ona görə bu hüquqların mənbəyi, insanın Allah tərəfindən yaradılmasındadır: necə ki, Allah insanı yaradanda, ona əl və ayaq, göz və qulaq verib, ehtə insan bu dünyada həyatını ən gözəl şəkildə yaşamağa haqq verib. Birinci nəsil hüquqları belə seçiyələndirmək olar:

- X Neqativdir, yəni bunların reallaşması üçün dövlətin bunlara qarışmaması kifayətdir;
- X Maliyyət tələb etmir (dövlət üçün);
- X Aktualdır, yəni bunların reallaşması uzun zaman tələb etmir və siyasi iradənin istəyi buna kifayət edir;
- X Deqiqdir, yəni bunların mahiyyəti açıq və aydındır;
- X qeyri-siyasi və qeyri-ideolojidir;
- X Kapitalistdir, çünki liberal ideologiyanın məhsuludur;
- X Hüquqi olaraq qorunan və real hüquqi imkanları ifadə edir;
- X Bunları qorumaq üçün beynəlxalq təminat sistemləri nəzərdə tutulur."

Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və əsas azadlıqlarının həyata keçirilməsinin təmin olunması, ölkədə məhkəmə islahatlarının həyata keçirilməsi, Azərbaycan Milli Məclisinin fəaliyyətinin və seçki sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı yeni müddəaların Azərbaycan Konstitusiyasında təsbit edilməsi məqsədilə 24 avqust 2002-ci il tarixində referendum keçirilmişdir. Referendumun nəticəsi kimi, insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli həyata keçirilməsi ilə bağlı bir sıra mühüm müddəalar konstitusiyada əksini tapmışdır. Həmçinin, ilk dəfə olaraq, hər kəsin pozulmuş insan hüquq və

azadlıqlarının bərpası məqsədilə Konstitusiyaya Məhkəməsinə birbaşa müraciət hüququ tanınmışdır.

Konstitusiyada, ilk dəfə olaraq, hər kəsin onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının, bələdiyyələrin normativ aktlarından, məhkəmə aktlarından qanunla müəyyən edilmiş qaydada 130-cu maddənin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində göstərilən məsələlərin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən həll edilməsi, pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpə edilməsi məqsədilə şikayət vermək hüququ təsbit olunmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycan Konstitusiyası hüquqi dövlətin əsas prinsipləri olan qanunun aliliyinin, ümumi bərabərliyin hüquq və azadlıqların, hakimiyyətin bölünməsi və hakimiyyət üzərində nəzarətin və prezidentlik təsisatının reallaşmasının əsas təminatçısıdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyası ölkənin demokratik və sivil yolla inkişafının ən başlıca təminatıdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də fəaliyyətində daim Əsas Qanuna istinad edərək, respublikada ümumbəşəri demokratik dəyərlərin və hüquqi dövlət quruculuğunda qanunun aliliyinin tam təminatına çalışır. Son illərdə başlanmış məhkəmə-hüquq islahatlarının yeni mərhələsi ədalət mühakiməsinin səmərəli təşkilinə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının etibarlı təminatına yönəlmişdir. Həyata keçirilən bu islahatlar respublikamızda qanunçuluğun, hüquq qaydalarının daha da möhkəmlənməsinə və konstitusion normaların tam bərqərar olmasına xidmət edir.

Vahid ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru